

Andrej Siarkou

Polityka rosyjskich władz lokalnych wobec żydowskich towarzystw kulturalno-oświatowych na terytorium guberni białoruskich w latach 1905-1914

Przegląd Wschodnioeuropejski 6/2, 41-51

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDREJ SIARKOU
Mińsk

POLITYKA ROSYJSKICH WŁADZ LOKALNYCH WOBEC ŻYDOWSKICH TOWARZYSTW KULTURALNO-OŚWIATOWYCH NA TERYTORIUM GUBERNI BIAŁORUSKICH W LATACH 1905–1914

Policies of local authorities towards Jewish cultural and educational societies in Belarus in 1905–1914

Słowa kluczowe: Białoruscy Żydzi, Imperium Rosyjskie, ziemie białoruskie, ruch kulturalno-oświatowy

Keywords: Belarusian Jews, the Russian Empire, Belarusian lands, cultural and educational movement

ABSTRACT: The 1905–1907 Revolution led to a liberalisation of Russian legislation regulating social relations. The October Manifesto as well as Provisional Rules Governing Societies and Unions led to a mass legalisation of community organisations throughout the Russian Empire. Formalisation of the wide civic movement in Belarus possessed a distinct ethnic character, where Jewish cultural and educational organisations were highly active at the time. This paper analyses the most common situations pertaining to the life of Jewish cultural and educational organisations, which drew special attention from local governments of the Russian Empire.

Zgodnie ze spisem ludności z 1897 r. na terytorium wileńskiej, witebskiej, grodzieńskiej, mińskiej i mohylewskiej guberni mieszkało łącznie 1202 tys. Żydów. Mimo iż liczba ta stanowiła 14,1% ogółu mieszkańców, odsetek mieszkańców narodowości żydowskiej w strukturze ludności miejskiej guberni białoruskich był równy 53,5% (Яноўская і ін. 2005, 232). Tak wysoki odsetek tłumaczy się w dużej mierze podpisaniem przez Aleksandra III aktu, który zabraniał osiedlania się Żydom poza miastami i miasteczkami. Liczba Żydów zatrudnionych w przemyśle wyniosła 56,5% ogólnej liczby pracowników, w handlu – 88,6%. Trzeba też zaznaczyć wysoki procent piśmienności wśród ludności żydowskiej – 49% wśród mężczyzn i 28,2% wśród kobiet (Іофэ 2003, 310). Dla porównania, według spisu z 1897 r. średni poziom piśmienności wśród całej ludności guberni białoruskich wynosił 25,7% (Яноўская і ін. 2005, 279).

Rewolucja 1905–1907 doprowadziła do znaczącej liberalizacji rosyjskiego ustawodawstwa w sferze regulacji stosunków społecznych. Wydanie manifestu 17 października 1905 r. oraz Tymczasowych przepisów o działalności towarzystw i związków z 4 marca 1906 r. sprzyjało masowej legalizacji nowych i już działających organizacji społecznych na terytorium całego Imperium Rosyjskiego¹. Wraz z jednoczesnym uproszczeniem ustawodawstwa ograniczającego kształtowanie się ruchów narodowych na terenie guberni białoruskich przyjęło wyraźny charakter etniczny. Szczególną uwagę władz lokalnych przyciągały żydowskie towarzystwa kulturalno-oświatowe, które zaczęły pojawiać się w białoruskich miastach i miasteczkach.

Od samego początku funkcjonowania nowych przepisów prawnych władze imperialne patrzyły na zjednoczenia żydowskie z perspektywy ich przynależności do ruchów syjonistycznych. 5 grudnia 1906 r. miński gubernator Jakub Erdeli zwrócił się do ministra spraw wewnętrznych Piotra Stołypina z pytaniem o możliwość rejestracji Mińskiego Towarzystwa Syjonistów (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1907), д. 144, л. 1). Wiedząc o poparciu z jego strony i oczekując od Senatu Rządzącego ostatecznego postanowienia o możliwości rejestracji syjonistycznych towarzystw, J. Erdeli również zatrzymał w marcu 1907 r. proces rejestracji w miasteczku Petryków Towarzystwa Miłośników Literatury Hebrajskiej i Palestyny, jako potencjalnie syjonistycznego (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1907), д. 144, л. 1). Ukaz Senatu Rządzącego z dnia 6 czerwca 1907 r. zabraniał działalności wszystkich syjonistycznych organizacji na terytorium Imperium Rosyjskiego, jako szkodliwych dla porządku społecznego (Ильинский 1913, 13).

Po wydaniu wspomnianego wyżej ukazu towarzystwa żydowskie były sprawdzane dodatkowo. Przykładowo w lipcu 1907 r. gubernator witebski Bernard Gerschau-Flotow zwracał się do witebskiego policmajstra z poleceniem sprawdzenia kierowników Towarzystwa do Nauki Historii Żydowskiej i Literatury Hebrajskiej w Witebsku, czy należą do syjonistów (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 129, арк. 18–19).

Jednak największe zaniepokojenie władz rosyjskich wywoływało zaangażowanie organizacji Żydów z ziem białoruskich w działalność rewolucyjną. O zainteresowaniu Powszechnego Żydowskiego Związku Robotniczego na Litwie, w Polsce i Rosji (Bundu) działalnością wśród legalnych żydowskich towarzystw kulturalno-oświatowych pisał między innymi ówczesny działacz społeczny, później historyk, Usiewaład Ihnatouski: „Hebrajski język i kultura, które w czasach rozwoju ruchu rewolucyjnego były dla Bundu środkiem poszerzania wpływu na żydowskie masy robocze, teraz zostały celem samym w sobie” (Ігнатоўскі 1928, 217). Wśród przedstawicieli kierownictwa Bundu istniało i przeciwstawne myślenie – o niemożliwości zbudowania i rozwijania partii

¹ Datowanie (również w dalszej części rozważań) wg kalendarza juliańskiego.

poprzez udział w legalnych organizacjach oświatowych. Jednak myślących w taki sposób była mniejszość (Бунд 2010, 811).

Spoiste i twarde stanowisko wobec prób zakładania prywatnych stowarzyszeń przez przedstawicieli społeczności żydowskiej na obszarze guberni miał gubernator mohylewski Dmitrij von Gagman. W swoim raporcie dla ministra spraw wewnętrznych w kwietniu 1908 r. zaznaczył, że odrzucał petycje ze strony Żydów o zakładanie jakichkolwiek organizacji społecznych, uważając je za potencjalnie rewolucyjne. Gubernator skarżył się do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) na otwieranie w guberni oddziałów przez towarzystwa zakazane u niego, ale działające w innych guberniach². Między innymi D. von Gagman odwoływał się do przykładu niezarejestrowanego przez niego Towarzystwa Miłośników Języka Hebrajskiego w Homlu, które w marcu 1908 r. pojawiło się jako oddział Towarzystwa Miłośników Języka Hebrajskiego w Sankt Petersburgu (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (б), л. 299). Korzystając ze swoich uprawnień, gubernator mohylewski zabronił jego działalności i jednocześnie domagał się w ministerstwie instrukcji, w jaki sposób można całkowicie ograniczyć otwarcie w guberni oddziałów „niepożądanych i bezużytecznych organizacji, zarejestrowanych w innych miejscach” (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (б), л. 299). W odpowiedzi z Departamentu Spraw Ogólnych MSW podkreślano, że towarzystwa nie są ograniczone prawnie w otwieraniu oddziałów na terytorium innych guberni. Jednak gubernatora zapewniono, iż w przypadku naruszenia przepisów prawnych przez te oddziały zostanie zlikwidowane całe towarzystwo (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (б), л. 301).

Taki mechanizm likwidacji organizacji społecznych rzeczywiście był stosowany. Właśnie po tym, jak gubernator witebski B. Gerschau-Fłotow złożył skargę do MSW na działalność oddziału Hebrajskiego Towarzystwa Literackiego w Witebsku, w którym wśród kierownictwa znajdowali się miejscowi socjaldemokraci (Grigorij Bruk, Isaak Aksielrod, Miendel Binkin, Mowsza Brusser), Miejski Urząd do Spraw Działalności Towarzystw w Sankt Petersburgu zdelegalizował w lipcu 1911 r. tę organizację społeczną (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 281, арк. 18). Bez względu na to postanowienie, oddziały towarzystwa w Horodku i Połocku jeszcze przez pewien czas pracowały, faktycznie nie będąc poinformowane o zamknięciu centrali towarzystwa. Praca tych oddziałów trwała do września 1911 r., kiedy to zamknął je ostatecznie Witebski Urząd do Spraw Działalności Towarzystw (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 271, арк. 15–16; НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 350, арк. 7).

Te fakty miały wpływ na wydanie przez MSW w październiku 1911 r. specjalnego rozporządzenia, w którym nakazywano gubernatorom, w przypadku zamknięcia na terytorium ich guberni organizacji społecznych, które miały

² Trzeba zauważyć, że było to całkiem zgodne z Tymczasowymi przepisami... z 4 marca 1906 r.

oddziały również w innych guberniach, bezzwłocznie informować o tym pozostałych gubernatorów (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 1, арк. 241).

Nie oznaczało to oczywiście, że zamykano wszystkie organizacje w guberni witebskiej. Otwarcie wiosną 1908 r. przez petersburskie Towarzystwo Miłośników Języka Hebrajskiego oddziału w Witebsku nie wywołało u gubernatora B. Gerschau-Fłotowa szczególnego zaniepokojenia. Oddział ten oficjalnie rozpoczął swoją działalność wiosną 1908 r. (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 202, арк. 1). W lutym 1909 r. również w Witebsku został otwarty oddział Towarzystwa Rozpowszechnienia Oświaty Wśród Żydów w Rosji. Niektórzy z jego członków byli znani policji jako podejrzani o aktywność polityczną, jednak działalność towarzystwa nie była przez władze lokalne oceniana krytycznie, a sam oddział istniał do 1915 r. (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 268, арк. 22).

Należy zauważyć, że zgodnie z artykułem 32 Tymczasowych przepisów o działalności towarzystw i związków, kierownicy organizacji społecznych musieli natychmiast informować gubernatora o otwarciu oddziałów w innych miejscowościach. W maju 1908 r. czasznickie towarzystwo „Kneset-Izrael” nie poinformowało władz o założeniu swojego oddziału w Leplu, co doprowadziło do zakazu jego otwarcia, wydanego przez gubernatora B. Gerschau-Fłotowa (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 201, арк. 1–1 аб.).

Zgodnie z postanowieniem Rady Państwa z dnia 27 marca 1906 r. dokumentacja prywatnych towarzystw na terytorium guberni Kraju Zachodniego miała być prowadzona wyłącznie w języku rosyjskim (Савич 1907, 364–365). Żydowskie organizacje kulturalno-oświatowe na terenie guberni białoruskich dokładnie przestrzegały tego przepisu, jednak ich codzienna działalność, która polegała na prowadzeniu wykładów, odczytach i dyskusjach w języku hebrajskim oraz jidysz, nie pozwalała policji na całkowitą kontrolę tych działań, co często doprowadzało do sytuacji konfliktowych. Na przykład pierwsze posiedzenie Żydowskiego Towarzystwa Literacko-Artystycznego, odbywające się w Mińsku 22 marca 1908 r., zostało przerwane przez obecnego na nim policjanta, który w formie ultimatywnej nakazał prowadzić dyskusję tylko w języku rosyjskim (Северо-Западный Голос 1908). W związku z wieloma podobnymi wypadkami również w innych guberniach białoruskich w kwietniu 1909 r. MSW w specjalnym cyrkularzu skierowanym do generała-gubernatora wileńskiego, kowieńskiego i grodzieńskiego wyjaśniało, że pozwala prowadzić czytania i dyskusje w języku hebrajskim. Zarządzenie to dotyczyło przede wszystkim oddziałów Towarzystwa Miłośników Języka Hebrajskiego, które funkcjonowało na białoruskich ziemiach w kilku miastach i miasteczkach (Северо-Западный Голос 1909).

Jednak w praktyce pytanie „pozwolić czy nie na prowadzenie zebrań towarzystw żydowskich w ich języku ojczystym?” zależało całkowicie od decyzji władz lokalnych. To oczywiście nie było zgodne zarówno z istniejącymi

przepisami prawnymi, które nie obejmowały dodatkowych ograniczeń językowych dla tego rodzaju działalności, jak i z oficjalnie zatwierdzonymi statutami organizacji społecznych, które jako kierunek działalności wybrały prowadzenie różnorodnych imprez w języku hebrajskim i jidysz³.

Zgodnie z art. 10 Tymczasowych przepisów o zebraniach z 4 marca 1906 r. władze policyjne musiały prowadzić kontrolę przebiegu zebrań wszystkich organizacji społecznych. Polegała ona na obecności policjanta na zgłoszonym wcześniej zebraniu. Głównym argumentem ze strony organów policyjnych domagających się używania języka rosyjskiego podczas obrad była absolutna nieznajomość przez policyjnych obserwatorów języków żydowskich, a więc niemożność przestrzegania wspomnianego wyżej art. 10 Tymczasowych przepisów... Biorąc pod uwagę to, iż wśród założycieli żydowskich organizacji kulturalno-oświatowych często znajdowali się członkowie Bundu i Żydowskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej „Poalej Syjon”, władze obawiały się, że – pod przykryciem legalnych zebrań – odbywają się zakazane posiedzenia partyjne.

Od pierwszych dni istnienia Mińskiego Oddziału Hebrajskiego Towarzystwa Literackiego, jesienią 1909 r., jego kierownictwo spotkało się z zakazem policyjnym prowadzenia zebrań w języku hebrajskim i jidysz. Założycielom oddziału polecono się zgłosić do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z prośbą o rozwiązanie tego problemu. Po otrzymaniu podania od działaczy żydowskich MSW wysłało zapytanie do gubernatora J. Erdeli z poleceniem wyjaśnienia całej sytuacji. Ten z kolei zażądał raportu od policmajstra mińskiego. W raporcie, skierowanym do gubernatora, policmajster zwracał uwagę na niektórych wyjątkowo podejrzanych politycznie członków oddziału i zaznaczał, że w razie pozwolenia na imprezy w językach żydowskich nie będzie żadnej możliwości kontrolowania tychże wydarzeń (НГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 19, арк. 107). Z kolei próba znalezienia tłumacza dla policji nie powiodła się: kandydat na tę posadę odmówił, tłumacząc, że nie chce stanąć między władzą a swoimi współwyznawcami (НГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 19, арк. 107 аб.). Z podobnym problemem spotkały się również organy policyjne w miasteczku Horodek w guberni witebskiej, które znalazły tłumacza i dzięki temu miały możliwość tłumaczenia wystąpień na publicznych zebraniach horodeckiego oddziału Żydowskiego Towarzystwa Literackiego (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 433, арк. 4).

Wzrost aktywności żydowskich i polskich organizacji społecznych w zachodnich prowincjach Rosji często wywoływał otwarte niezadowolenie

³ Jako przykład można przytoczyć następujące statuty towarzystw i oddziałów towarzystw, które działały na obszarze guberni białoruskich: Устав Общества любителей еврейского языка «Агудас ховевей сфас эйвер» (1907). Санкт-Петербург etc.; Устав Общества любителей древнееврейского языка «Иврия» в г. Витебске (1913). Витебск etc.; Устав Витебского еврейского литературно-музыкального общества (1912). Витебск etc.; Устав Еврейского литературного общества (1908). Санкт-Петербург etc.

ze strony poszczególnych gubernatorów. Kijowski, podolski i wołyński generał-gubernator dzielił się z ministrem spraw wewnętrznych Piotrem Stołypinem swoją negatywną wizją sytuacji związanej z ruchem narodowym w Kraju Południowo-Zachodnim⁴. Generał-gubernator pisał:

Z wydaniem Tymczasowych przepisów z 4 marca 1906 roku o towarzystwach i związkach, Żydzi i Polacy utworzyli w kraju wiele wyłącznie żydowskich i polskich towarzystw i związków zawodowych, realizujących różne cele. [...] W końcu organizowane są liczne spółki z szerokimi celami rozwoju polskiej i żydowskiej kultury, oświecenia i zjednoczenia Polaków i Żydów na tle ich interesów narodowych. [...] Samo powstawanie takich organizacji dowodzi dążenia Polaków i Żydów we wszystkich przejawach życia do oddzielenia się od rosyjskiej części ludności i rozwijania swoich interesów narodowych, nie tylko niepodobnych, ale i przeciwnych interesom rosyjskim. [...] Rozwijać w regionie z dominującą ludnością rosyjską polską i żydowską kulturę, rozpowszechniać edukację w duchu polskim i żydowskim i łączyć kółka ludności polskiej i żydowskiej w specjalne grupy na podstawie ich narodowych, religijnych, prawnych i ekonomicznych interesów – nie może to być uznane za pożądane w żadnym stosunku i z pewnością działa szkodliwie na rzecz rozwoju w regionie rosyjskiego oświecenia i rosyjskiej państwowości. [...] Rozwój żydowskich kół i związków z kulturowo-narodowymi i ekonomicznymi celami będzie nieuchronnie towarzyszyć rozwojowi dążenia Żydów do równości, zaostrzeniu ich walki z rządem i jeszcze więcej niż teraz ekonomicznemu zniewoleniu kraju, wywołującym wobec nich oburzenie ludowe, wybuchy którego pojawiają się okresowo w postaci żydowskich pogromów (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (6), л. 8–9)⁵.

Nic dziwnego, że wraz z żydowskimi organizacjami na ostrą krytykę gubernatora trafiły i polskie towarzystwa. Biorąc pod uwagę wyłącznie białoruską sytuację, można powiedzieć, że polskie i żydowskie kulturalno-oświatowe organizacje wywierały istotny wpływ na życie kulturalne miast i miasteczek. Z około 140 istniejących w latach 1905–1914 organizacji o kulturalno-oświatowym profilu, o działalności których dowiedział się autor tego artykułu, 25 określało siebie jako organizacje żydowskie i 18 miało na celu edukację wśród ludności polskiej z ziem białoruskich. Należy również zwrócić uwagę na wysoki stopień aktywności ludności żydowskiej i polskiej w ramach działalności towarzystw charytatywnych⁶.

⁴ Taki stosunek rządzących elit do życia publicznego na zachodnich terenach imperium może być w pełni odniesiony i do guberni białoruskich.

⁵ Tłum. z j. rosyjskiego.

⁶ Więcej o problematyce stosunków polskich towarzystw kulturalno-oświatowych z władzami gubernialnymi na ziemiach białoruskich można znaleźć w artykule: Сяркоў, А. В. (2014), Палітыка мясцовай адміністрацыі ў дачыненні да польскіх культурна-асветніцкіх

Opisana powyżej negatywna pozycja poszczególnych przedstawicieli władz gubernialnych wywarła bezpośredni wpływ na dalszą rządową politykę w sferze regulacji stosunków społecznych. Kluczowym momentem w działalności towarzystw żydowskich na białoruskich ziemiach było wydanie przez MSW cyrkularza z dnia 20 stycznia 1910 r. o organizacjach społecznych. Dokument ten odzwierciedlał ogólne zaniepokojenie władzy szerokim rozpowszechnieniem organizacji społecznych, oświatowych i dobroczynnych „inorodców” w granicach imperium. Gubernatorom nakazywano nie zezwalać na rejestrację towarzystw, których działalność była skierowana przede wszystkim do grup etnicznych i w ten sposób prowadziła, według opinii autorów cyrkularza, „do rozpowszechnienia procesów inności narodowej” (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, стр. 1, арк. 141). W guberniach białoruskich pod groźbą zamknięcia znalazły się organizacje polskie i żydowskie, przede wszystkim kulturalno-oświatowe.

Zapisy cyrkularza otwierały możliwość zlikwidowania praktycznie wszystkich towarzystw zorientowanych na mniejszość narodową, ponieważ działalność każdego z nich była prowadzona w konkretnej grupie etnicznej. Praca już istniejących organizacji społecznych komplikowała się, a rejestracja nowych – miała miejsce w niezwykle trudnych warunkach i całkowicie zależała od decyzji władz gubernialnych.

Oczywiste wady niniejszego rozporządzenia zostały ostro skrytykowane przez prasę liberalną. Gazeta „Recz” z 10 lutego 1910 r. zwraca uwagę, że

bodaj czy nie najbardziej ciekawym w tym cyrkularzu jest uznanie, że zaostrenie rozpowszechniania procesów odrębności narodowej i etnicznej zagraża publicznejmu spokojowi. Rząd tak boi się tego, że nawet składa w ofierze ruch kulturalno-oświatowy, który według swoich zadań bezpośrednich, i według swoich wyników powinien być traktowany jako największe dobro. Ale w takim razie, jak zakwalifikować całą współczesną politykę systematycznego ucisku „inorodców”, a w szczególności ten sam cyrkularz, który pozbawia możliwości żyć i oddychać (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (6), л. 137)⁷.

Istotnym jest również fakt wysłania tego dokumentu do samych Urzędów do Spraw Działalności Towarzystw i Związków, które nie były instytucjami podlegającymi MSW. Sformułowania użyte przez autorów w cyrkularzu dawały możliwość dość szerokiej ich interpretacji ze strony administracji lokalnej. Urzędy, których zadaniem było wyłącznie śledzenie, żeby statut odpowiadał prawu, zgodnie z cyrkularzem, musiały wziąć na siebie funkcję przewidywania potencjalnie szkodliwej działalności towarzystw.

таварыстваў у Беларусі ў 1905–1914 гг. Працы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: навуковы зборнік. Вып. 9. Мінск, 115–128.

⁷ Тлум. з j. rosyjskiego.

Trudności, które stały na drodze założycieli żydowskich organizacji kulturalno-oświatowych, w większości spowodowane były świadomym przedłużaniem przez władze lokalne procesu biurokratycznego przy rejestracji organizacji. W czerwcu 1910 r. założyciele Mińskiego Żydowskiego Towarzystwa Naukowo-Literacko-Artystycznego, wśród których był znany miński lekarz i działacz społeczny Moisiej Polak, otrzymali od Gubernialnego Urzędu do Spraw Działalności Towarzystw pierwszą odmowę rejestracji. Wśród kilku formalnych przyczyn, dotyczących sprecyzowania poszczególnych rozdziałów statutu, założycielom towarzystwa odmówiono prawa prowadzenia wykładów i czytania w języku hebrajskim oraz jidysz (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спп. 34, апк. 8 аб.). Druga próba rejestracji tej organizacji społecznej została odrzucona przez Urząd w lipcu 1910 r. Decyzję odmowną uzasadniono brakiem niezbędnego potwierdzenia podpisów założycieli przez notariusza (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спп. 34, апк. 19). Trzeci wniosek o rejestrację wraz z poprawionym statutem został złożony 31 sierpnia 1910 r. Członkowie Urzędu uznali wcześniejsze uwagi za niepoprawione do końca i po raz trzeci odmówili rejestracji założycielom towarzystwa (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спп. 34, апк. 29 аб.). Wreszcie czwarta próba rejestracji statutu została odrzucona przez Urząd do Spraw Działalności Towarzystw w listopadzie 1910 r. z oficjalnym wyjaśnieniem w formie odwołania się do zaleceń cyrkularza MSW z dnia 20 stycznia 1910 r., który ograniczał prawa „inorodców” w sferze zakładania jakichkolwiek organizacji społecznych (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спп. 34, апк. 36 аб.). Skarga trzech założycieli towarzystwa (F. Szabada, A. Maszkilejsona i W. Hanelesa), wniesiona do Senatu Rządzącego, nie była rozpatrzona, ponieważ, jak to argumentowano, została złożona w terminie przekraczającym wyznaczone prawnie dwa tygodnie (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спп. 34, апк. 45). Takie formy utrudnień i sposoby uzasadnień odmownych przy próbach o rejestrację należy uznać za najbardziej charakterystyczne przy odmawianiu rozpatrzenia skarg składanych przez założycieli organizacji społecznych na terytorium guberni białoruskich.

Z podobną sytuacją spotkali się również założyciele Żydowskiego Towarzystwa Literacko-Muzycznego w Połocku. Nie znajdując żadnych niedokładności w statucie złożonym do rejestracji, Witebski Gubernialny Urząd do Spraw Działalności Towarzystw w lutym 1914 r. odmówił rejestracji, powołując się wyłącznie na cyrkularz MSW z 20 stycznia 1910 r. (HГАБ, ф. 2649, воп. 1, спп. 571, апк. 13).

Pytania o „rzetelność polityczną” założycieli towarzystw żydowskich stały się normą. W rzeczywistości nawet niski status społeczny miejscowej ludności żydowskiej mógł zostać przyczyną odmowy zarejestrowania organizacji kulturalno-oświatowej. Na przykład naczelnik policji powiatowej w Horodku w lutym 1912 r. twierdził, że wśród miejscowych Żydów, zajmujących się przez swoje ubóstwo wyłącznie poszukiwaniem środków do życia, nie może być

żadnych inicjatyw oświatowych. Jego zdaniem to właśnie uzasadniało brak celowości, a nawet szkodliwość, założenia w Horodku Żydowskiego Towarzystwa Naukowo-Literackiego (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 433, арк. 4).

Nie można jednak twierdzić, że wspomniany cyrkularz całkowicie uniemożliwił legalizację nowych żydowskich towarzystw kulturalno-oświatowych. W kwietniu 1912 r. w Witebsku miało miejsce oficjalnie otwarcie Żydowskiego Towarzystwa Literacko-Muzycznego, którego założycielami byli przedstawiciele miejscowych kół kupieckich (I. Wiszniak, Sz. Mekler, A. Lewinson) (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 434, арк. 22). Przed rejestracją gubernator witebski Michał Arcimowicz w liście do policmajstra witebskiego nakazywał ustalić, czy to towarzystwo nie jest zakładane na gruncie „wyłącznie interesów narodowościowych” (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 434, арк. 8). Interesująca była odpowiedź policmajstra, że nie ma ono takich tendencji, a zakładane jest wyłącznie w celu „zdrowej działalności – bez kart, kobiet i wina” (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 434, арк. 10). W lipcu 1913 r. w Witebsku zostało również zarejestrowane Towarzystwo Miłośników Języka Hebrajskiego „Iwrija” (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 494, арк. 4). Wśród jego założycieli byli witebski rabin Józef Melamed i kierownik witebskiej Tałmud-Tory Miendel Najman (Устав Общества любителей... 1913, 16). Prawdopodobnie, opierając się na poprzednich, negatywnych, doświadczeniach w prowadzeniu przez towarzystwa żydowskie zebrań publicznych w języku potocznym jidysz, założyciele Towarzystwa Miłośników Języka Hebrajskiego nie wpisali do statutu odpowiedniego artykułu. Wydarzenia publiczne (wykłady, czytania, spektakle itd.) planowano prowadzić w tzw. starożytnym języku żydowskim – czyli języku hebrajskim. W rozumieniu władzy, używanie hebrajskiego nie mogło już być wykorzystywane dla nielegalnej propagandy politycznej.

Należy podkreślić fakt braku absolutnej niechęci w poglądach na żydowski kulturalny ruch narodowy ze strony najwyższych przedstawicieli administracji lokalnej. Kierownik Mińskiego Miejskiego Oddziału Żandarmerii w lutym 1913 r. poinformował Departament Policji MSW o wizycie mińskiego gubernatora Aleksego Girsza na balu charytatywnym na rzecz żydowskich instytucji dobroczynnych i oświatowych. Gubernator rozmawiał z jego organizatorami oraz ofiarował niewielki datek pieniężny. Wraz z gubernatorem w balu wzięły udział inne osoby należące do wyższej administracji gubernialnej (np. generał Anton Nowosilcow i żona gubernialnego mińskiego marszałka szlachty Aleksandra Dołgowo-Saburowa), które również uczestniczyły w składkach na cel dobroczynny (ГАРФ, ф. 102, ДП. 4 Д-во <1913 г.>, д. 40 <ч. 9>, л. 3).

Podsumowując, postawa władz lokalnych wobec żydowskich towarzystw kulturalno-oświatowych często zależała od osobistych poglądów gubernatorów, co pokazywał przykład Witebska i Mińska. W zdecydowanej większości przypadków towarzystwa żydowskie przestrzegały reguł Tymczasowych przepisów

o działalności товариществ и związków z dnia 4 marca 1906 r. oraz przepisów z dnia 27 marca 1906 r. o prowadzeniu dokumentacji wyłącznie w języku rosyjskim. Jednak organizacja wydarzeń kulturalnych w języku hebrajskim i jidysz nie pozwalała policji skutecznie kontrolować ich przebiegu, co doprowadzało do sytuacji konfliktowych. Raporty policyjne, przychodzące do urzędu gubernatora, świadczyły o aktywnym udziale przedstawicieli nielegalnych partii politycznych i związków zawodowych w działalności żydowskich organizacji kulturalno-oświatowych. Ujawnienie tych faktów mogło prowadzić do zamknięcia poszczególnych organizacji społecznych. Cyrkularz z 20 stycznia 1910 r. dawał gubernatorom całkowitą swobodę działania w kwestiach dotyczących rejestracji i zamknięcia jakichkolwiek товариществ żydowskich. Jednak faktycznie poza problematyką walki politycznej realizacja inicjatyw kulturalno-oświatowych, skierowanych wyłącznie do żydowskiej ludności na terenie białoruskich guberni, nie wywoływała zaniepokojenia władz lokalnych.

Bibliografia

- Бунд (2010), Документы и материалы (1894–1921). Москва etc.
- Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 102, ДП. 4 Д-во (1913 г.), д. 40 (ч. 9), Общественное настроение. Минская губерния.
- Ігнатоўскі, У. (1928), Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку XX стагоддзя. Менск etc.
- Ильинский, К. (1913), Частные общества. Сборник законов, распоряжений правительства и решений Правительствующего Сената. Рига etc.
- Юфэ, Э. (2003), Яўрэй. W: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, т. 6, кн. 2. Мінск, 309–311.
- Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), ф. 2649, воп. 1, спр. 129, Дело об учреждении общества для изучения еврейской истории и литературы в г. Витебске.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 1, Циркуляры МВД губернатору о представлении отчётов профессиональных обществ, их регистрации и др. вопросам.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 201, Предписание витебского губернатора лепельскому уездному исправнику о запрещении открытия Чашникского общества «Кнесет-Израиль» за несоблюдение требований 32 ст. Временных правил об обществах и союзах.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 202, Дело об учреждении Общества любителей еврейского языка «Агудас Ховевей Сфас Эйвер» в г. Витебске.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 268, Дело об учреждении отдела Общества для распространения просвещения между евреями в России в г. Витебске.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 271, Дело об учреждении отдела Комитета еврейского литературного общества в г. Городке.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 281, Дело об учреждении отделов Еврейского литературного общества в городах Витебске и Режице.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 350, Дело об учреждении отдела Еврейского литературного общества в г. Полоцке.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 433, Дело об учреждении Еврейского литературно-научного общества в г. Городке.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 434, Дело об учреждении Еврейского литературно-музыкального общества в г. Витебске.

- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 494, Дело об учреждении Общества любителей древнееврейского языка «Иврия» в г. Витебске.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 571, Дело об учреждении Полоцкого еврейского литературно-музыкального общества.
- НГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 19, Переписка с минским губернатором и минским губернским жандармским управлением об открытии, утверждении устава и характере деятельности польского спортивно-гимнастического общества «Сокол» и Минского отделения Еврейского литературного общества.
- НГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 34, Дело об отказе в регистрации устава Минского еврейского научно-литературно-художественного общества.
- РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (б), О разъяснении Закона 4 марта 1906 г. о союзах и обществах.
- РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1909), д. 260, По циркуляру от 20 января 1910 г. за № 2 по вопросу о регистрации обществ имеющих целью объединение инородческих элементов на почве их исключительно национальных интересов.
- Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1284, оп. 187 (1907), д. 144, О регистрации общества любителей еврейской литературы и Палестины в м. Петриков Мозырского уезда, Минской губернии.
- Савич, Г. (1907), Новый государственный строй России. Справочная книга. Санкт-Петербург etc.
- Северо-Западный Голос (1908), Еврейское литературно-артистическое общество. 27 марта.
- Северо-Западный Голос (1909), Древне-еврейский язык. 24 апреля.
- Сяркоў, А. В. (2014), Палітыка мясцовай адміністрацыі ў дачыненні да польскіх культурна-асветніцкіх таварыстваў у Беларусі ў 1905–1914 гг. Працы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: навуковы зборнік. Вып. 9. Мінск, 115–128.
- Устав Витебского еврейского литературно-музыкального общества (1912). Витебск etc.
- Устав Еврейского литературного общества (1908). Санкт-Петербург etc.
- Устав Общества любителей древнееврейского языка «Иврия» в г. Витебске (1913). Витебск etc.
- Устав Общества любителей еврейского языка «Агудас ховевей сфас эйвер» (1907). Санкт-Петербург etc.
- Яноўская, В./Рудовіч, С. і інш. (red.) (2005), Гісторыя Беларусі, т. 4, Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.). Мінск etc.